

5. Семенова Т. И. Взаимосвязь интеллекта и механизмов психологической защиты : автореф. дис. на соискание степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01. – М., 2004. – 20 с.

6. Склень О. І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Склень Олексій Іванович. – Х., 2008. – 198 с.

7. Романова Е. С., Гребенников Л. Р. Механизмы психологической защиты. Генезис. Функционирование. Диагностика / Е. С. Романова, Л. Р. Гребенников. – Мытищи : Талант, 1996. – 144 с.

УДК 159.9

Долженко О.С., старший психолог Центру практичної психології ГУМВС України в Харківській області;

Александров Ю.В., к. психол. н., доцент кафедри прикладної та загальної психології і педагогіки навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБИСТІСНІ ЗМІНИ У ПРАЦІВНИКІВ ОВС НА РІЗНИХ ЕТАПАХ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Виявлені особистісні зміни у працівників спецпідрозділу органів внутрішніх справ на різних етапах службової діяльності. Встановлено соціально-психологічні критерії, необхідні для несення служби в цих підрозділах ОВС.

Ключові слова: працівники міліції, спецпідрозділ «Беркут», якості особистості, екстремальні умови.

Обнаружены личностные изменения у работников спецподразделения органов внутренних дел на разных этапах служебной деятельности. Установлены социально-психологические критерии, необходимые для несения службы в этих подразделениях ОВС.

Ключевые слова: работники милиции, спецподразделение «Беркут», качества личности, экстремальные условия.

Постановка проблеми. Процес роботи органів та підрозділів внутрішніх справ України являє собою складне переплетення людських взаємозв'язків і стосунків, які безпосередньо пов'язані з особистісними якостями та соціально-психологічним середовищем, у якому працівник ОВС здійснює свою службову діяльність. При цьому для успішного виконання завдань, наприклад, працівники спецпідрозділу «Беркут» повинні мати відмінну фізичну, технічну та психологічну підготовку. Саме наявність особистісних якостей та психологічна підготовка в службовій діяльності дає можливість людині управляти своїм психічним

станом, діяти відповідно обставинам, використовувати уміння та навички при виконанні завдання. При цьому опірність до дії психотравмуючих чинників, а саме зменшення негативних особистісних якостей, збереження здоров'я і працездатності забезпечуються психічною стійкістю та постійною готовністю працівника до службової діяльності в особливих умовах. На безпосередні результати діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ впливають особистісні риси працівників ОВС як суб'єктів правоохоронної діяльності. На нашу думку, цю категорію індивідуально-особистісних факторів працівників ОВС, що впливають на умови протікання їх службової діяльності, слід розглядати на психологічному рівні життєдіяльності. До таких факторів належать ступінь розвитку основних психічних функцій, наявність певних спроможностей, рівень сформованості вольових якостей, особливості організації мотиваційної сфери, що у комплексі визначають індивідуально-психологічні властивості особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як указує автор одного з досліджень з психологічної підготовки працівників спецназу «психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів є гарантією успішної професійної діяльності підрозділів особливого ризику в екстремальних ситуаціях» [4]. Інакше кажучи, психологічна підготовка працівників цих підрозділів повинна бути на висоті, а розробка сучасних технологій з надання психологічної допомоги цій категорії професіоналів, безумовно, необхідна.

Однак аналіз літератури показав, що дослідження критеріїв психологічної надійності бійців спецпідрозділу здійснювалося фрагментарно. Так, є вказівки про негативну дію стресогених факторів їхньої оперативної-службової діяльності на психіку [1; 2; 3; 6]. Показано, також, що психологічні дослідження впливу стресогених факторів залежать від їхньої інтенсивності, тривалості дії й від психологічних особливостей сприйняття учасниками подій [7]. Разом з тим, питання, що стосуються специфіки діяльності працівників спецпідрозділів і необхідних для ефективного її здійснення індивідуально-психологічних якостей, залишалися багато в чому не вирішеними. Не в одному дослідженні, присвяченому працівникам спецпідрозділів, нами не була виявлена наявність аналізу структури їхньої службової діяльності, із чого варто починати й, що може бути тільки в професіограмі фахівця.

Виклад основного матеріалу. З огляду на актуальність зазначеної проблеми і її практичну значимість, а також відсутність таких робіт, у нашому дослідженні поставлена мета: здійснити аналіз особистісних змін працівників ОВС на різних етапах службової діяльності.

У нашому дослідженні взяли участь дві групи працівників органів внутрішніх справ (ОВС) України. Перша група – експериментальна (n = 33) – це бійці спеціального підрозділу «Беркут», який дислокується у

місті Харкові. До цієї групи увійшли особи чоловічої статі, які служили у спеціальному підрозділі «Беркут» різний строк і були розділені на три підгрупи і контрольна група ($n = 33$) - працівники патрульно-постової служби ОВС, які були розділені аналогічно попереднім працівникам.

1. Початківці – це працівники зі стажем служби від 1,5-2 років ($n = 11$).

2. Фахівці – колеги, що прослужили у даному підрозділі від 2-5 років ($n = 11$).

3. Професіонали – це бійці, які мали стаж 5-8 років ($n = 11$).

Відповідно до стажу працівники, що були віднесені до цих підгруп, мали і різний вік: початківці – від 25 до 27 років, фахівці – від 28 до 32 років, професіонали – від 33 до 38 років.

З метою виявлення особистісних змін у працівників ОВС на різних етапах службової діяльності був підібраний комплекс методик:

- методика багатофакторного дослідження особистості Р.Б. Кеттелла (№ 105, 16 PF), Фрейбурський особистий опитувальник (FPI).

В результатах дослідження наводяться емпіричні дані про зміну особистісних якостей працівників спецпідрозділу «Беркут», які мають різний досвід і стаж службової діяльності. Одержані дані свідчать про наявність значно більших змін показників у осіб, що служать у спецпідрозділі різний період часу. Так, ступінь вираженості особистісних змін суттєво змінюється зі стажем службової діяльності, це пов'язано з тим, що особистість перебуває постійно під впливом негативних чинників. Ступінь прояву тривоги, безсоння, депресії у початківців зі спецпідрозділу «Беркут», завжди був вищим, ніж у фахівців, які прослужили вже п'ять років і мали достатню адаптованість.

Отже, стресогенні чинники службової діяльності працівників спецпідрозділу, викликаючи негативні зміни в їх психіці і продовжуючи діяти, не приводять до їх зменшення, а навпаки накопичуються і стають більш інтенсивними з роками служби.

Екстремальні умови службової діяльності працівників спецпідрозділу впливають на ступінь прояву якостей особистості. Так, з роками служби у них стають більш вираженими негативні якості, такі як: напруженість, гіперзбудженість, фрустрованість, егоїстичність, владність, конфліктність, невротичність, агресивність, дратівливість. Більшість із цих якостей у осіб, що ще не встигли пристосуватись до служби, тобто у початківців, виражені в більшій мірі, ніж у фахівців. Але у тих, хто прослужив п'ять і більше років досить чітко проявляється феномен професійної деформації і перелічені якості проявляються інтенсивніше.

Водночас, саме специфіка службової діяльності у спецпідрозділі Беркут обумовлює формування і збільшення ступеня прояву таких якостей особистості як самоконтроль, саморегуляція, психічна стійкість, сміливість, схильність до ризику.

Таблиця 1

**Ступінь прояву якостей особистості бійців Беркуту з різним
строком служби (у стенах)**

Фактори 16 PF	Групи досліджених осіб			
	Початківці	Фахівці	Професіонали	Рівень вірогідності
A	5,05± 0,64	5,30± 0,51	5,33 ±0,55	< 0,05
B	6,44± 0,51	6,90± 0,57	7,38± 0,60	< 0,01
C	6,42 ±0,41	6,69± 0,48	7,03 ±0,81	< 0,05
E	7,41± 0,63	7,77 ±0,84	8,20± 0,86	< 0,05
F	6,24 ±2,45	6,13 ±2,33	6,02 ±1,14	> 0,05
G	8,42± 1,07	8,11± 0,93	7,94± 0,86	< 0,05
H	10,06 ±1,51	10,28 ±1,60	10,70 ±1,47	< 0,05
I	4,45± 0,36	4,20± 0,27	4,03± 0,29	< 0,01
L	6,57 ±0,52	6,86± 2,64	7,28± 2,44	> 0,05
M	5,20± 0,41	5,11 ±0,50	5,04 ±0,51	< 0,05
N	7,11 ±0,61	7,42 ±0,58	7,63± 0,60	< 0,01
O	4,77 ±0,36	5,00± 0,52	5,26 ±0,44	< 0,01
Q1	6,27± 0,86	6,30 ±1,07	6,33 ±1,17	< 0,05
Q2	8,11± 0,94	8,38± 0,81	8,97± 1,03	< 0,05
Q3	10,55± 1,12	11,86 ±2,83	11,97± 3,01	> 0,05
Q4	9,75± 0,76	10,20± 0,86	11,8± 0,90	< 0,01

Таблиця 2

**Показники ступеня вираженості якостей особистості працівників
Беркуту з різним строком служби (у балах)**

Код шкали	Групи досліджуваних осіб			
	Початківці	Фахівці	Професіонали	Рівень вірогідності (p)
F1	6,3 ±0,74	6,8 ±0,68	7,2 ±0,55	< 0,01
F2	6,5 ±0,63	7,4 ±0,58	7,8± 0,60	< 0,01
F3	5,4 ±0,37	5,8 ±0,40	6,1± 0,46	< 0,01
F4	6,7 ±0,80	7,5± 0,77	8,4± 0,79	< 0,05
F5	4,3 ±0,37	4,5± 0,34	4,8 ±0,38	< 0,01
F6	5,9± 0,46	5,5 ±1,89	5,2 ±2,02	> 0,05
F7	7,0± 0,68	7,7± 0,85	8,8 ±0,76	< 0,05
F8	7,5± 0,59	7,9± 0,63	8,6± 0,60	< 0,01
F9	4,7 ±0,33	4,5 ±0,43	4,1± 0,52	< 0,01
F10	5,7 ±0,47	5,9 ±0,47	6,4± 0,58	< 0,05
F11	5,2 ±0,38	5,6 ±0,40	6,2 ±0,36	< 0,01
F12	6,7± 2,31	7,0± 2,34	5,7± 2,45	> 0,05

Безумовно, це якості особистості, які дозволять бійцям успішно виконувати оперативно-службові завдання і їх важко замінити іншими. А тому їх діагностика повинна використовуватись у професійному відборі на службу у спецпідрозділи.

Таким чином, на відміну від попередніх дослідників, які вивчали дію службової діяльності на психіку працівників спецпідрозділів ОВС і Беркуту в тому числі, у нашому дослідженні установлені закономірності змін особистісних якостей особистості працівників в залежності від стажу служби в цьому підрозділі. Новими факторами також є дані про накопичення негативних змін у психіці працівників спецпідрозділів, тобто прояв «кумулятивного» ефекту.

Слід зазначити, що вся діяльність підрозділів швидкого реагування правова, тобто спрямована на захист прав громадян України й, з іншого боку, сама має правову регламентацію: сукупність норм і принципів у границях яких дозволяється діяти працівникам спецпідрозділу.

Переслідуючи мету виявити вплив специфіки трудової діяльності представників спецпідрозділів органів внутрішніх справ на їх психологічні реакції з роками їх служби, ми вважали за необхідне встановити, як ці зміни взаємозв'язані зі ступенем адаптації їх до служби. У зв'язку з цим, використовуючи методику експрес-адаптації, ми одержали результати, які представлені в табл. 3.

Таблиця 3

**Показники зміни рівня адаптації працівників «Беркуту»
і патрульно-постової служби (в ум. од.)**

Показники адаптації	Підгрупи досліджуваних осіб					
	Контрольна група (n = 33)			Експериментальна група (n = 33)		
	Початківці	Фахівці	Професіонали	Початківці	Фахівці	Професіонали
КВ	1,1	1,8	1,7	1,5	1,6	1,4
СВ	2,0	2,9	3,4	14,3	15,2	16,1
СР	-8,0	-8,4	-8,0	-5,9	-5,8	-6,0
ПВ	5,3	5,6	6,1	7,0	8,2	9,1
Т	7,6	7,2	8,3	11,4	10,5	12,4
П	6,1	6,0	5,2	6,2	5,7	4,6
КА	0,33	0,36	0,30	0,24	0,26	0,22

Примітка: КВ – вегетативний коефіцієнт; СВ – сумарне відхилення від аутогенної норми; СР – саморегуляція; ПВ – психічна втома; Т – тривожність; П – працездатність; КА – коефіцієнт адаптації.

Необхідно підкреслити, що в жодного з учасників експериментальної групи не було виявлено колірного ряду, який би збігався з аутогенною нормою. Відхилення від аутогенної норми у професіоналів «Беркуту» дорівнювало 16,1 умовних одиниць. Такий високий показник сумарного відхилення означає, що у досліджених суб'єктів наявна дисгармонійність психічних станів і можливі психопатологічні симптоми.

Тривожність має показники, виявлені нами також різними методами. Ступінь її прояву збільшується зі стажем досліджених осіб. З цих

даних також впливає висновок, що у бійців «Беркуту» тривожність проявляється значно більшою мірою.

Отже, можна констатувати, що високий рівень тривожності, знайдений у працівників «Беркуту», завжди означає наявність у цих осіб низьких адаптивних можливостей.

Щодо працездатності треба зазначити, що вона з роками служби міліціонерів знижується. У нашому дослідженні встановлено, що кольори «робочої групи» (червоний, зелений і жовтий) були не роз'єднані у 16,7% обстежених, у зв'язку з чим сумарний коефіцієнт працездатності навіть у професіоналів з експериментальної групи дорівнює 4,6 проти 5,2 умовних одиниць у контрольній групі. А це означає, що особи, які прослужили в спецпідрозділах більше 5-7 років, мають невисокі потенційні можливості до роботи.

У процесі дослідження працівників «Беркуту» 49% респондентів спочатку вибрали зелений колір, що свідчить про те, що для них основним у професійній діяльності є підвищення самоповаги та підняття свого статусу серед співробітників. Жовтий колір першим вибрали 11% бійців, а це демонструє задоволення ними самою участю у службі. І, наприкінці, вибір першим червоного кольору 40% учасників експерименту означає, що вони владні особи, прагнуть до досягнення мети і мають велику силу волі.

З урахуванням вегетативного коефіцієнта було визначено трофотропний тонус. Як встановлено, у 60,1% бійців-професіоналів «Беркуту» досить високий ступінь виснаженості.

Виявлення коефіцієнта адаптації дало змогу переконатись, що він падає з роками служби (від початківців до професіоналів, хоча у перших він нижче, ніж у фахівців). А порівняння за підрозділами свідчить, що в експериментальній групі він менший.

Таким чином, ми можемо констатувати, що у бійців спецпідрозділу «Беркут» високий рівень психічної втоми, нестабільність нервової регуляції, великий ступінь тривожності, який поєднується зі зниженням працездатності. Сукупність цих показників трактується як свідчення про слабкі адаптивні можливості досліджених осіб.

Умови виконання оперативно-службових задач вимагають від бійців «Беркуту» прояву різних видів агресивності, серед яких домінують фізична, вербальна та негативізм. У порівнянні з працівниками патрульно-постової служби вони виражені значно інтенсивніше.

Постійний контакт з кримінальними елементами, їх опір та ненависть до міліції, ризик отримати поранення або травму, суворона персональна відповідальність за використання спецзаходів захисту чи зброї – всі ці фактори викликають прояв таких негативних змін у психіці, як тривога, безсоння, депресія, психічна втома, зниження працездатності.

Збільшення стажу служби у спецпідрозділі «Беркут» викликає ви-

роблення її працівниками механізмів психологічного захисту особистості в формі «придушення», «гальмування» або часткового виключення емоцій на психотравмуючі чинники. При цьому якщо останні продовжують діяти, то настає психологічне виснаження.

Умови праці бійців «Беркуту» поступово формують у них «жорсткі» риси особистості. До них відносяться фрустрованість, напруженість, гіперзбуджуваність, конфліктність, владність, самопевність, впертість, егоїстичність, підозрілість, невротичність, агресивність.

Водночас із роками служби у спецпідрозділі працівників збільшується прояв таких якостей особистості, як сміливість, схильність до ризику, готовність мати справу з незнайомими і складними обставинами, самоконтроль, авторегуляція, незалежність, психічна стійкість.

Отже, саме умови праці бійців спецпідрозділу «Беркут» є чинником, який формує комплекс якостей особистості і рис характеру, який може забезпечити успішне виконання ними своїх професійних обов'язків. Багато з них можна замінити іншими, але є такі, які слід віднести до незамінних, серед них такі: сміливість, схильність до ризику, психічна стійкість, авторегуляція.

Висновки

Виділені особистісні якості працівників спецпідрозділу «Беркут» і визначені її домінуючі характеристики: це особливий вид правоохоронної діяльності, що характеризується наявністю великої кількості стресогених факторів, які віднесені до екстремальних видів діяльності.

Специфіка службової діяльності працівників спецпідрозділу «Беркут» проявляється у наявності в ній певної кількості стресогених чинників, які в сукупності обумовлюють екстремальність несення служби, постійні нервово-психічні напруження, результатом чого є розвиток негативних змін у їх психіці та зміною особистісних якостей працівників. Останні виражаються у збільшенні ступеня прояву таких якостей особистості, як напруженість, дратівливість, фрустрованість, гіперзбудженість, конфліктність, владність, егоїстичність, невротичність, самовпевненість, упертість, підозрілість, агресивність.

Наряду зі збільшенням ступеня прояву негативних особистісних змін у психіці працівників спецпідрозділу «Беркут» з роками служби у них інтенсифікується прояв таких якостей, як сміливість, схильність до ризику, готовність мати справу з незнайомими та складними обставинами, самоконтроль, авторегуляція, незалежність, психічна стійкість. Це комплекс якостей особистості, який важко замінити іншими, він забезпечує успішність у виконанні бійцями оперативно-службових завдань, і ці якості мають прогностичне значення. Йдеться про те, що їх діагностика є умовою грамотного психологічного висновку про потенційні можливості кандидатів на службу у спецпідрозділ «Беркут» при професійному відборі кадрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдурахманов Р. А. Стрессовые состояния в боевой подготовке и их психологические последствия / Р. А. Абдурахманов // Мир психологии. – 1998. – №2. – С. 131–134.
2. Бандурко О. М. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України : [науково-практичний посібник] / О. М. Бандурка. – Харків : НУВС, 2005. – 319 с.
3. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности / В. А. Бодров. – М. : Инфра-М, 2001. – 286 с.
4. Логачев М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 – юридическая психология / М. Г. Логачев. – Харьков, 2001. – 21 с.
5. Ответчиков А. В. Психологическое состояние в особых условиях ведения боевых действий : [уч. пособие] / А. В. Ответчиков. – М. : ВПА, 1991. – 56 с.
6. Тимченко О. В. Основні психологічні стани, що знижують ефективність діяльності особового складу підрозділів особливого ризику / О. В. Тимченко // Вісник Харківського державного університету. – 2000. – №472. – С. 134–136.
7. Чміль О. Ф. Формування психологічної готовності працівників ОВС до застосування табельної вогнепальної зброї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 – юридична психологія. – Харків, 2007. – 21 с.

УДК 159.9:34.01

Землянська О.В., д. психол. н., професор, професор кафедри психології та педагогіки ХНУВС

ОСОБИСТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ОБ'ЄКТ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті наведені результати комплексної розробки проблеми використання спеціальних психологічних знань при проведенні судово-психологічних експертиз не тільки в процесі кримінального, але і цивільного судочинства, з урахуванням змін, що відбулися в концепції і змісті кримінального законодавства України.

Ключові слова: особистість, суб'єкт правосвідомості, об'єкт судово-психологічної експертизи, підекспертної особи, системний аналіз.

В статье приведены результаты комплексной разработки проблемы использования специальных психологических знаний при проведении судебно-психологической экспертизы не только в процессе уголовного, но и гражданского судопроизводства с учетом изменений, которые произошли в концепции и содержании уголовного законодательства Украины.